DEBRECENI EGYETEM FOLIA URALICA DEBRECENIENSIA 23.
FINNUGOR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉK DEBRECEN, 2016

H. Varga Márta: A szóalkotás módjai
Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar –
Patrocinium Kiadó, Budapest 2015. 191 l.
ISBN 978-963-413-062-8

H. Varga Márta, a Károli Gáspár Református Egyetem docense az elmúlt évtizedben két leíró magyar nyelvészeti monográfiát jelentetett meg. 2006-ban látott napvilágot *A magyar fosztó- és tagadóképző* c. műve, ezt hat évvel később követte *Formák és funkciók. Morfoszintaktikai eszközök és grammatikai jelentések vizsgálata* című könyve, amelyben a 20. és 21. század főbb nyelvelméleteinek bemutatása mellett elsősorban névszó- és igeképzőkkel foglalkozik, de helyet kapnak a könyvben a passzívummal, a grammatikai redundanciával, a határozói igeneves szerkezetekkel és a plurale tantummal kapcsolatos írások is. Legújabb, 2015-ban megjelent monográfiája ugyancsak a leíró nyelvészet tárgykörébe tartozik, ebben a szóalkotási módok részletes áttekintését adta közre a szerző.

A társadalmi változások, a nyelvet beszélő közösség életének megváltozása új szavak születését kényszeríti ki. Az új fogalmak, tárgyak, jelenségek, szervezetek stb. megnevezésére a nyelv vagy idegen lexémákat vesz át, vagy pedig saját maga hozza létre a szükséges szavakat. A szóalkotásmódok preferenciája koronként változhat: a magyar nyelv történetének korai szakaszaiban a szóképzés dominált, majd a 19. század második felétől az összetételek kerültek túlsúlyba. Napjainkban egyértelműen ez a legfontosabb, leggyakoribb szóalkotási mód.

A legismertebb nyelvtani leírásokban a szóalkotás módjait általában az alaki viselkedésük alapján tárgyalják, hagyományosan három csoportba sorolva őket: szóösszetétel, szóképzés, ritkább szóalkotásmódok. H. Varga Márta leginkább Papp István (1963) – és annak alapján – Kis Tamás csoportosítását (2002) fogadja el (12–14). Ők az alaki és a jelentésbeli jegyeket nem választják el élesen egymástól. Kis Tamás szerint az új szavak keletkezését hangalaki, jelentésbeli és morfológiai szóalkotással írhatjuk le. H. Varga Márta mindezek alapján a következő (fő) kategóriákat hozza létre: 1) morfológiai szóalkotás, ezen belül szóképzés, szóösszetétel, szóelvonás, elemszilárdulás, 2) morfológián kívüli szóalkotás, ezen belül hangalaki és jelentésbeli szóalkotás, ill. bevezeti a „tévedésből világra jött szavak" kategóriáját. A hangalaki szóalkotáson belül megkülönbözteti az egy és a több morfémát érintő változásokat (előbbibe tartozik az ikerítés, a szórövidülés, a re-

duplikáció és az egyszerejtés, utóbbiba a mozaikszó-alkotás, a szóösszerántás, a szóalakvegyülés, a népetimológia és a szóhatár-eltolódás), valamint a párhuzamos szavak keletkezésének csoportját (szóhasadás és szóalakhasadás). Nézzük meg részletesebben az egyes kategóriákat!

Morfológiai szóalkotás (15–81)

1. Szóképzés (15–57). H. Varga Márta – Mártonfi Attila rendszeréből kiindulva – 16 szempont alapján különíti el a képzőket, jeleket és ragokat. A fő határvonal a képző és a másik két toldalékfajta, az ún. inflexiós toldalékok (azaz a jelek és ragok) között húzódik. A szerzőnek az egész könyvön végighúzódó szemlélete szerint célszerű szakítani a generatív grammatikákra jellemző egyértelmű kategóriákkal, hanem inkább a funkcionális nyelvszemléletet kell alkalmazni, melynek értelmében a ragozás és a szóképzés nem válik szét mereven, hanem egyfajta skálán kell ezeket elképzelni őket, sok átmeneti jelenséggel. H. Varga idézi Kiefer Ferencet (17): „Minél több képzőszerű tulajdonsággal rendelkezik egy toldalék, annál inkább képzés; minél kevesebbel, annál inkább inflexiós toldalék: ilyen megközelítés esetében beszélhetünk képzőszerű ragról, ill. ragszerű képzőről is”. Például a *-hat/*-het és a főnévi igenév *-ni* képzője jelszerű, a *-va/-ve* határozóiigenév-képző ragszerű tulajdonságokkal is rendelezik.

A toldaléktípusok elhatárolásának 16 szempontja közül csak a képzőkre az alábbiak jellemzők: új szót hoz létre; több szóosztály töveihez járulhat; legbelső helyzetű; szófajváltást eredményezhet; megváltoztathatja a szintaktikai környezetet; lehetnek szinonim változatai; készen tároljuk őket a mentális lexikonban. A képzőkre és jelekre jellemző tulajdonságok: más kötött morféma követheti; egy szóalakban több is lehet belőle. A jelek és ragok közös ismérvei: több grammatikai jelentést (kategóriát) is jelölhet egyszerre; jól szervezett kategória-rendszer része; az adott szófaji kategória minden eleméhez hozzátehető; a létrejött forma jelentése mindig kompozicionális; termékeny; kötelező elem. Mindhárom kategóriára jellemző: csak grammatikai jelentést hordoz.

A csoportosítás (mint általában a csoportosítások) valamilyen mértékig önkényes (a kategóriákat talán más sorrendben is közre lehetett volna adni, a formai jegyektől a szintaktikai viszonyokig), de szépen megmutatja, hogy a fő határvonal valóban a képzők és az inflexiós toldalékok között húzódik: a csak a képzőkre jellemző tulajdonságok száma 7, a képzőkre és jelekre vonatkozóaké 2, a jelekre és ragokra jellemző 6. A kategóriák között nincs olyan, amelyik csak a jelekre, vagy csak a ragokra, vagy a képzőkre és ragokra együtt vonatkozna.

A kategóriák részletes ismertetése után H. Varga Márta a szóképzéssel kapcsolatos legfontosabb fogalmakat veszi sorra (30–48). Ezek: produktivitás (termékenység), gyakoriság, képzőfunkció és rokonértelműség. A produktivitás és a gyakoriság fogalma a köztudatban gyakran összekeveredik. Tény, hogy van köztük kapcsolat, hiszen a gyakori képzők sokszor termékenyek is (pl. *-l, -z, -ás/-és*), a ritkák pedig improduktívak (ilyen például a *-tyú/-tyű* képző), de a valóság ennél árnyaltabb. Produktív képző lehet olyan is, amelyik nagyon ritkán fordul elő *(-tatik/-tetik),* s ez fordítva is igaz, gyakori képző is lehet (ma már) improduktív *(-ászik/-észik).* A produktivitást célszerű történeti síkon (is) értelmezni, hiszen a képzők születésüktől „halálukig" nem egyenletesen produktívak, különböző korok különböző képzőket részesítenek előnyben, ill. szorítanak háttérbe.

Nagyon jónak tartom, hogy H. Varga Márta itt is a Dressler-féle skálát alkalmazza: „a természetes morfológia a produktivitást is skálázható fogalomként fogja fel" (36). Eszerint a legproduktívabb képzők azok, amelyek az idegen szavak beillesztésében is részt vesznek (pl. *print-el, install-ál*); míg az öt kategória közül a legalacsonyabb szintet az képviseli, ha „a képzésmód az adott nyelvben keletkezett neologizmusokban is érvényesül (pl. *kocka > kockul* 'a számítógép előtt ül') (36–37).

A mai magyar nyelv produktív képzőinek számát Károly Sándor 20-ra tette (1965), Grétsy László (1999) 40 képzőről beszélt, Az Új magyar nyelvtan (1998) szintén 40-nel számol, míg Keszler (2002) 35 képzőt sorol ide

A harmadik ismérv a képzőfunkció (43–46). A képzőnek önmagában nincs jelentése, H. Varga definíciója szerint „a képző jelentése a képzett szó és az alapszó jelentésének a különbsége" (43). Korábban a képzők funkcióin általában a szófajmeghatározó szerepét értették (deverbális és denominális, verbum- és nomenképző), de a képzőnek ezen kívül is lehetnek funkciói, pl. vannak tisztán szintaktikai szerepű, új szótári jelentést nem adó képzők (*pl. -ás/-és, -hat/-het, -ó/-ő, -ni*), s lehet ún. lexikai szóképző szerepük is, ezekben az esetekben a képző jelentése egy önálló szónak felel meg, a képzett szó jelentése egy szintagmával írható le, pl. *mendegél* 'lassan megy', *fehérít* 'fehérré tesz'. A negyedik kategória a rokonértelműség: a jelentésmódosítást gyakran több különböző képzővel is megtehetjük: a cselekvés, történés eredményét fejezi ki például az *-at/-et, -vány/-vény, -alom/-elem, -dalom/-delem, -ány/-ény, -ály/-ély* stb. (Ezeknek persze nyelvtörténeti koronként más és más a produktivitása és a gyakorisága – erről talán egy bekezdésnyit érdemes lett volna még írni.)

A következő alfejezet a képzők alaktani problémái címet viseli (18–56). Itt a szerző szól a passzív vagy fiktív tövekről, az egyszerű és összetett kép-

zőkről, az egy- és többalakú képzőkről és a képzőszerű utótagokról *(-fajta, -féle, -szerű, -forma, -nemű, -szám, -mód, -rét, -rétű).* A recenzesnek talán egyedül itt támadt hiányérzete, erről a jelenségről szívesen olvastam volna többet is, hiszen ez egy izgalmas kategória. Érdemes lett volna alaposabban körüljárni a kérdést, s megvizsgálni ezeknek az elemeknek a státusát, vajon mennyiben tekinthetők képzőknek (ráadásul a szerző által alkalmazott skálaelmélet itt igazán kitűnően érvényesíthető lenne).

2. Szóösszetétel (58–72)

A szóalkotásmódok másik nagy kategóriáját H. Varga Márta az alaptag státusa alapján osztályozza. a) Endocentrikus összetételek: ezeknek egy alaptagja van (voltaképpen a hagyományos alárendelő összetételek sorolhatók ide), fajtái: alanyi, tárgyas, határozói, jelzős és jelentéssűrítő összetételek. Az ilyen összetett szavak elő- és utótagjai valódi szóalakok. b) Exocentrikus összetételek: ezeknek nincs alaptagja. Alcsoportjai: szervetlen összetételek (a sorrendiség alapján jött létre: *miatyánk, hiszekegy, ábécé, egyszeregy, alászolgája,* a funkció alapján: *habár, ámbár, mivelhogy, nemrég, nemulass, nemtörődöm, majdnem, alighanem, sehány, bármilyen, mindegyik*), állandósult szókapcsolatok *(helytáll, résztvevő),* hagyományosan mellérendelőnek tekintett összetételek (*jöttment, huzavona* – ilyen nagyon kevés van); morfológiai természetű összetételek *(délelőtt, földalatti, munkanélküli).* c) Mellérendelő összetételek: ezeknek egynél több alaptagja van, s az alkotóelemek között nincs hierarchikus viszony. Ide tartoznak az ismétlések *(alig-alig, néhanéha),* a tőismétlések *(nőttön-nő, réges-régi),* és a valódi mellérendelések. Ezek között vannak laza szerkezetűek *(él-hal, apraja-nagyja),* szoros szerkezetűek *(búskomor, dúsgazdag)* és álikerszók *(ken-fen, dúl-fúl).*

3. Szóelvonás (73–76)

A szóelvonás a szóképzés ellentétes folyamata. A magyar nyelvben viszonylag sok szó sorolható ebbe a csoportba. A legismertebb példák a *kapa* és a *csárda* jövevényszavak, ezeket a nyelvérzék vonta el a *kapál* és a többesnek tekintett *csardak* szavakból. Az elvonás a nyelvújítás idején élte „fénykorát", akkoriban tudatosan készítettek így szavakat. Ilyen például az *eskü, gyár, ipar, dac, gyógy, zagyva.* Napjainkban is jönnek létre ilyen, általában tréfás jelentésű szavak, például a *macera, csencs, seft.*

4. Elemszilárdulás (77–81)

Ez is történeti jelenség: a szóelemek a nyelvérzék számára elválaszthatatlanok egymástól, az egyes elemek elhomályosultak. Ilyen például a *reggel,* ahol a tő már nem azonosítható vagy a *hátul* és *soká,* ahol a toldalék homá-

lyosult el. „Legrosszabb esetben" mindkét elem azonosíthatatlan, pl. *tüstént, most, messze.* Az elemszilárdulás során bizonyos morfémák – a szerző kifejezésével – „hozzászilárdultak a tőhöz", például *találka, lebuj,* vagy érinthet teljes szóalakokat is, például *jobbára, mehetnék(em van), haddelhadd.*

Morfológián kívüli szóalkotás (82–166). Két nagy csoportja a hangalaki és a jelentésbeli szóalkotás, kisebb kategóriája a „tévedésből világra jött szavak" csoportja.

1. A hangalaki szóalkotáson belül előbb az egy morfémát érintő változásokkal foglalkozik a szerző (82–93). Ennek alcsoportjai: ikerítés, szórövidülés, reduplikáció és haplológia, amely történeti szinten értelmezendő. A szórövidülés alfejezetben külön kitér a kicsinyítő képzőkre. Megállapítja, hogy „a magyar nyelv (hasonlóan az oroszhoz és a spanyolhoz) talán más nyelveknél is gyakrabban él a kicsinyítés lehetőségével" (87). Apró megjegyzésem: a Volga-vidéken beszélt rokon nyelvünk, a mordvin is előszeretettel folyamodik a kicsinyítéshez (bár valószínű, hogy ez az orosz hatásával magyarázható).

A több morfémát érintő változások között (94–112) elsőként szól a nyelvünkben egyre inkább terjedő mozaikszó-alkotásról (94–99). Az internetes nyelv iránt érdeklődő, de a tinédzserkorból kinőtt olvasók megtudhatják, hogy az *SZVSZ* jelentése 'szerény véleményem szerint', az *SKH* feloldása 'semmi közöd hozzá', továbbá: *MCS* 'millió csók', *JÉP* 'jó éjt puszi', *KT* 'kis türelmet', *NM* 'nincs mit', *HV* 'hívj vissza'. A talányos, ámde nehezen megjegyezhető *HHLNFTL* nem más, mint 'hosszú hétvége lesz, nem fogok tudni levelezni'. Ezek közül jómagam csak a *GYIK* rövidítést ismerem: 'gyakran ismételt kérdések'. Nem valószínű, hogy a ma embere azonnal fel tudná oldani az *Ofotért* és *Közért* rövidítéseket (Optikai, Finommechanikai és Fotócikkeket Értékesítő Vállalat; Községi Élelmiszerkereskedelmi Rt.), de nagy bajban lennénk a *laser (lézer),* a *radar* és a *telex* megfejtésével is, ezek a köztudatban ma már nem mozaikszóként élnek *(light amplification by stimulated emission of radiation; radio detecting and ranging; teletype exchange).* Mosolyra fakasztja az olvasót a letűnt idők emlékét őrző *FŐKUCI* (Fővárosi Kultúrcikk Kiskereskedelmi Vállalat), *FŐBUHA* (Fővárosi Bútor, Hangszer és Sportszer Kiskereskedelmi Vállalat), *LABUCI* (Lakásfestő, Bútormázoló, Címfestő KTSz [azaz Kisipari Termelőszövetkezet]). Jól sikerült alkotás a FÉSZEK (Festők, Építészek, Szobrászok, Zenészek, Énekesek, Komédiások), a SZEM (Szomszédok Egymásért Mozgalom) és az angol PEN (Poets, Essayists, Novelists) rövidítés (vö. ang. *pen* 'toll').

Érdekes kategória a szóösszerántás is (100–103). A régi magyarban valaha így jött létre az *arc* (< *orca* < *orr* + *száj*); nyelvújításkorabeli a *rovar (rovátkolt barom), lég (levegő x ég), higany (híg x arany).* Nem hiszem, hogy a „nyelvi köztudatban" benne lenne, hogy a *zongora* is ide sorolható *(zengő x tambura > zengura),* ld. még *talaj (talp x alj), könnyelmű (könnyű x elméjű).* Az újabb példák közül elterjedt a *csalagút, sajtburger, citrancs,* de jómagam még sose hallottam a *vifli (virsli x kifli*, azaz hot dog), *hangvárium (hang x antikvárium), csokoholista (csokoládé x alkoholista)* kifejezéseket. Angol eredetű a *szmog* (*smoke* 'füst' *x fog* 'köd'), *pixel* (*picture* 'kép' *x element*), *modem (modulator x demodulator).*

További kategóriák: szó(alak)vegyülés (104–105, pl. *ordít x kiabál > ordibál, hajol x bókol > hajbókol*), népetimológia (106–109, valódi népetimológia: fr. *carosserie > karosszéria,* lat. *tuberosa > tubarózsa,* szl. *cintorín* 'temető' > *cínterem,* ném. *(Österreich) ob der Enns* 'Enns feletti Ausztria' > *Óperencia,* ném. *Hofmeister* 'udvarmester' > *hoppmester;* szándékos/játékos népetimológia: *agronómus > ugrómókus, majonéz > majom-méz*), szóalakutánzás vagy analógia (110, pl. *jőnek-mennek > jönnek-mennek, szedett > vett > szedett-vedett, toldoz-foltoz > toldoz-foldoz*) és szóhatár-eltolódás (111–112, *a zacskó > az acskó, jób-anya* 'nagyanya, szó szerint jobb-anya > *jó banya* 'kedves öregasszony', ennek ellentéte pedig a *banya*).

A Párhuzamos szavak keletkezése c. alfejezetben (113–145) a szerző a szóhasadás és a szóalakhasadás jelenségéről ír. Előbbinek legismertebb példája a hangrendi átcsapás *(kever ~ kavar, hebeg ~ habog, gomb ~ gömb)* és a labializáció *(fel ~ föl, csuda ~ csoda, setét ~ sötét).* Itt jegyzem meg, hogy a *cseléd ~ család* szópár a szláv *cseljad* átvétele utáni rendszerkényszer eredménye, hiszen ómagyar kori nyelvünk nem tűrte meg a vegyes hangrendű szavakat, s hasonló a *megyer ~ magyar* szópárunk is, hiszen népnevünk eredetileg szóösszetétel, melynek első eleme *(mogy-)* veláris, második része *(-er)* pedig palatális volt.

H. Varga Márta részletesen elemzi a szóalakhasadás jelenségét (117–145). Itt némi aránytévesztést érzek, hiszen a többi, hasonló fontosságú jelenséggel könyvében egy-két oldalnyi terjedelemben foglalkozik, míg ezt a jelenséget közel harminc oldalon át taglalja. A szóalakhasadásnak számos alcsoportját bemutatja, pl. névszói tőváltozatok eltérése: *a hentes csülökje ~ az állat csülke, szederjes ~ szedres, béles ~ beles, sugároz ~ sugaraz, ifjúk ~ ifjak, aprója ~ apraja, kettős ~ kettes, nője ~ neje, (gyümölcs)lék ~ (gyümölcs)levek, daruk ~ darvak, odúja ~ odva;* igető-váltakozások: *körözés ~ körzés, rovott ~ rótt,* toldalékalternációkból adódó jelentésváltozás: *vörösön ~ vörösen, havasak ~ havasok, lábos ~ lábas, fűszerest ~ fűszereset, habozik ~ habzik, gyűrt ~ gyű-*

rött. A toldalékkezdő mássalhangzó megléte vagy hiánya is vezethet szóalakhasadáshoz: *csillaga ~ csillagja, tiszte ~ tisztje.* A fosztóképző-variánsok gyakran jelentéselkülönüléshez vezetnek: *esztelen ~ eszetlen, nőtlen ~ nőtelen, íztelen ~ ízetlen, kedvtelen ~ kedvetlen, névtelen ~ nevetlen.*

2. A morfológián kívüli szóalkotás második (de lényegesen kisebb) csoportja a jelentésbeli szóalkotás (146–164). Ide sorolhatjuk a köznevesülést, amely létrejöhet személynevekből (pl. *barkochba, benzin, fukar, garbó, guillotine, jéger, kardigán, makadám, manzárd, morze, pepita, raglán, rekamié, röntgen, szadizmus, zsilett, zserbó*) vagy helynevekből: *bikini, csimborasszó, majolika (Mallorca), mágnes (Magnesia), panama; damaszt (Damaszkusz), hamburger, konyak, parizer, pergamen (Pergamon).* A másik alcsoport a jelentésváltozás, pl. *toll* 'madártoll > írótoll', *nyers* 'természetes nedvességet tartalmazó (növény)' > fövetlen, sületlen (étel)'. A harmadik csoportot a jelentéstapadás kategóriája: *farkas* (állat), *fekete* (kávé), *kocsi* [azaz Kocs faluból való] (szekér), *pörkölt* (hús), *tokaji* (bor) – az előtag lett önálló; *(nap)kelet, (sok)szoroz, (bor)szüret* – az utótag önállósult.

A negyedik alcsoport az ún. zéró-deriváció (konverzió): ide elsősorban a *-(V)s-* képzős melléknevek és a melléknévi igenevek főnevesülése sorolható, pl. *asztalos, órás; író, olvasó*). H. Varga Márta ebben a fejezetben az *-ás/-és* képző szemantikai vizsgálatával foglalkozik.

A hangalaki szóalkotás 3. csoportja az izgalmasan hangzó „Tévedésből világra jött szavak" nevet viseli (165–166). Ide mindössze három szót sorol a szerző. Az egyik a *minta* szavunk, amelyet Sajnovics alkotott meg, aki azt hitte, hogy a lapp *minta* (amely egyébként a norvég *mynster* 'mutatvány' átvétele) rokona a magyar *mint a'* 'olyan, mint a másik'. Ugyancsak tévedésből jött létre a *föveg* szavunk, amely Calepinus 1585-ben kiadott tíznyelvű szótárában szerepel. Ez íráshiba eredménye, a kéziratban szereplő *söveg* 'süveg' szót tévesen *f*-fel olvasták, a nyelvújítók pedig később ezt az alakot terjesztették el, szóképzésnek gondolva azt *fő* szavunkból. Ugyancsak sajtóhiba eredménye *nemtő* szavunk, amely szintén a Calepinus-szótárban fordul elő, eredetileg *nemző* volt.

A kötet utolsó nagyfejezete a Terminusalkotás nevet viseli (167–179). Itt a szerző a szaknyelvek szóalkotási módjaival foglalkozik.

H. Varga Márta könyvének előszavában (10) a következőket írja: „Ezt a kötetet elsősorban a felsőoktatási intézmények (BA, MA képzésben vagy az osztatlan tanárképzésben részt vevő) magyar-, illetve terminológiaszakos diákjainak ajánlom, de haszonnal forgathatják mindazok, aki behatóan szeretnének megismerkedni a magyar nyelvre jellemző szóalkotási módok legfon-

tosabb fogalmaival, elveivel és módszereivel." A kötet ennél lényegesen többet ad. A mai magyar nyelvtanok „a szóalkotás különböző típusait többnyire elszigetelten, egymástól elszakítva, más-más helyen mutatják be" – írja a szerző (12). Ebben a kötetben a szóalkotás módozatait világos, egységes rendszerben – és közérthető stílusban – mutatja be H. Varga Márta, számos olyan összefüggésre is rávilágítva, amely éppen az egységességből fakad. A monográfia nagy értékének tartom a mai beszélt nyelvi jelenségek, az internetes és sms-nyelvezet vizsgálatát is.

MATICSÁK SÁNDOR